

INSON HUQUQLARINI TA'MINLASHDA FUQAROLIK JAMIYATI
INSTITUTLARINING O'RNI

Oxmonova Surayyo Cho'yan qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Xalqaro huquq va inson huquqlari yo'nalishi.

sokhmonova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15608205>

Annotatsiya. Ushbu maqolada fuqarolik jamiyati institutlari tushunchalari, turlari, hozirgi kunda inson huquqlarini himoya qilish va ta'minlashda o'rni va faoliyatining rivojlanish tendensiyalari, inson huquqlarini ta'minlashda olib borilayotgan xalqaro hamkorliklar huquqiy jihatdan yoritilgan. Inson huquqlarini ta'minlashda fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini yanada takomillashtirish va yaxshilash uchun xalqaro tajribadan foydalanish uchun takliflar kiritilgan.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, fuqarolik jamiyati institutlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilot, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy fond, ta'minlash.

Inson huquqlari har qanday demokratik jamiyatning tamal toshi bo'lib, ularni ta'minlash va himoya qilish davlatning asosiy burchidir. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, fuqarolik jamiyati institutlarini takomillashtirish yuzasidan bir qator ishlarni amalga oshirib kelmoqda. Ayniqsa, bu jarayon 2023-yil yangi tahrirdagi konstitutsiya qabul qilingandan so'ng, fuqarolik jamiyati institutlarining huquqiy maqomi oliy qonunimizda o'z ifodasini topdi.

Fuqarolik jamiyati institutlari – nodavlat notijorat tashkilotlar (NNT), jamoat birlashmalari, ommaviy axborot vositalari va mahalliy jamoalar – inson huquqlarini ta'minlashda muhim vositachi rolini o'ynaydi. Ushbu institutlar davlat va shaxs o'rtasidagi muvozanatni ta'minlab, fuqarolarning asosiy huquqlari – so'z erkinligi, birlashish erkinligi va adolatli sudlov huquqini himoya qilishga hissa qo'shadi. Jahon tajribasi fuqarolik jamiyati institutlarining demokratik tuzumning asosiy elementlaridan biri ekanligini ko'rsatadi, O'zbekiston kontekstida esa ularning roli mustaqillikdan keyingi islohotlar va milliy qadriyatlar bilan o'ziga xos shakllanmoqda. Ushbu tezisda fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlarini ta'minlashdagi o'rni global va O'zbekiston tajribasi asosida tahlil qilinadi, qonunchilikning amaliy ishlashi ko'rib chiqiladi va takliflar keltiriladi.

Fuqarolik jamiyatining inson huquqlari sohasidagi roli bir qator nazariy yondashuvlarda o'z aksini topgan. Amartya Senning "rivojlanish erkinlik sifatida" konsepsiyasi inson huquqlarini ta'minlashni fuqarolarning erkinlik va imkoniyatlarini kengaytirish orqali amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi (Sen, 1999). Fuqarolik jamiyati institutlari ushbu erkinliklarni ta'minlashda vositachi sifatida xizmat qiladi. Masalan, Yevropada fuqarolik jamiyati ommaviy muhokama maydonini (public sphere) shakllantirib, inson huquqlari masalalarida davlat siyosatiga ta'sir ko'rsatadi (Habermas, 1989). Xalqaro tashkilotlar, masalan, Amnesty International va Human Rights Watch, inson huquqlari buzilishlarini monitoring qilish va davlatlarni mas'uliyatga tortishda muhim rol o'ynaydi.

Jahon tajribasida fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlarini ta'minlashdagi faoliyati xalqaro va milliy qonunchilik bilan tartibga solinadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi (1948) 19 va 20-moddalari so'z erkinligi va birlashish erkinligini mustahkamladi, bu esa fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatiga huquqiy asos yaratdi (United Nations, 1948).

Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (ICCPR, 1966) 21 va 22-moddalari yig'ilish va birlashish erkinligini himoya qilib, NNTlar va jamoat birlashmalarining faoliyatini qo'llab-quvvatladi. Yevropada Inson huquqlari bo'yicha Yevropa konvensiyasi (1950, 10 va 11-moddalar) fuqarolik jamiyati institutlarining erkin faoliyat yuritishini ta'minladi.

Milliy darajada, masalan, AQShda "Internal Revenue Code" (Section 501(c)(3)) NNTlarga soliq imtiyozlari taqdim etib, ularning inson huquqlari sohasidagi faoliyatini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatladi. Germaniyada "Vereinsgesetz" (1964) jamoat birlashmalarining ro'yxatdan o'tishini soddalashtirib, inson huquqlari himoyachilarining faoliyatini osonlashtirdi. Biroq, ba'zi mamlakatlarda qonunchilik fuqarolik jamiyati faoliyatini cheklaydi. Masalan, Rossiyada "Xorijiy agentlar to'g'risida"gi qonun (2012) NNTlarning inson huquqlari bo'yicha faoliyatini qiyinlashtirdi, bu esa xalqaro tashkilotlar tomonidan tanqid qilindi (CIVICUS, 2023).

Jahon tajribasi fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlari sohasida turli yo'llar bilan ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Masalan, Janubiy Afrikada aparteidga qarshi harakatda fuqarolik jamiyati tashkilotlari (masalan, African National Congress'ning jamoat birlashmalari) teng huquqlilik uchun kurashda muhim rol o'ynadi. Yevropada "Solidarity" harakati (Polsha, 1980-yillar) inson huquqlari va mehnat huquqlarini himoya qilishda fuqarolik jamiyatining davlat siyosatiga ta'sirini namoyish etdi. Raqamli davrda ijtimoiy tarmoqlar, masalan, X platformasi, fuqarolik jamiyati faollariga inson huquqlari buzilishlarini ommaga yetkazish imkonini berdi, masalan, "Black Lives Matter" harakati (2013).

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlarini ta'minlashdagi roli mustaqillikdan keyin shakllana boshladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992, 2023-yilgi tahrir) 33-moddasida yig'ilish erkinligi, 56-moddasida jamoat birlashmalari huquqiy asosda mustahkamlandi. "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonun (1999) NNTlar faoliyatini tartibga solib, inson huquqlari sohasida ularning ishtirokini qonuniy asosda ta'minladi. "Mahalla to'g'risida"gi qonun (2021) mahalla tashkilotlarini ijtimoiy muammolarni hal qilish va inson huquqlarini himoya qilishda muhim institut sifatida mustahkamladi. Masalan, mahallalar fuqarolarning ijtimoiy huquqlari, xususan, uy-joy va ta'lim masalalarida vositachi sifatida xizmat qiladi.

Biroq, qonunchilikning amaliy ishlashi byurokratik to'siqlar va davlat nazorati bilan cheklangan. Masalan, NNTlarning ro'yxatdan o'tish jarayoni murakkab bo'lib, bu ularning inson huquqlari sohasidagi faoliyatini qiyinlashtiradi. 2016-yildan keyingi islohotlar, xususan, "Xalq bilan muloqot" strategiyasi va 2023-yilgi Konstitutsiya islohati, fuqarolik jamiyati institutlariga yangi imkoniyatlar ochdi. Adliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda 9000 dan ortiq NNT ro'yxatdan o'tgan, bu esa fuqarolik jamiyatining faollashuvini ko'rsatadi (Adliya vazirligi, 2023).

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari inson huquqlari sohasida turli yo'llar bilan faoliyat yuritmoqda. Masalan, "Ezgulik" kabi NNTlar inson huquqlari bo'yicha ta'lim va monitoring loyihalarini amalga oshiradi. Mahalla tashkilotlari ijtimoiy muammolarni hal qilishda, xususan, kambag'al oilalarga yordam berish va gender tengligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ommaviy axborot vositalari, masalan, "Kun.uz" kabi platformalar, inson huquqlari buzilishlari haqida xabardorlikni oshirishga hissa qo'shmoqda. Biroq, fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqilligi masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda, chunki ularning faoliyati ko'pincha davlat siyosatiga bog'liq.

Takliflar va yondashuvlar

Fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlarini ta'minlashdagi rolini kuchaytirish uchun quyidagi takliflar va yondashuvlar ilgari suriladi:

- *Huquqiy himoya*: "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonunga fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqilligini himoya qiluvchi moddalar kiritilishi zarur.
- *Xalqaro standartlarga moslashtirish*: ICCPR va Yevropa Inson huquqlari konvensiyasi kabi xalqaro normalarni milliy qonunchilikka integratsiya qilish orqali fuqarolik jamiyati institutlarining faoliyatini qo'llab-quvvatlash.
- *Ta'lim va xabardorlik*: Fuqarolar orasida inson huquqlari bo'yicha ta'lim dasturlari joriy etilishi, bu dasturlarni NNTlar va mahalla tashkilotlari orqali amalga oshirish lozim.

- *Raqamli platformalar:* X platformasi kabi ijtimoiy tarmoqlardan foydalanib, inson huquqlari bo'yicha xabardorlikni oshirish va fuqarolik jamiyati faollarini birlashtirish.

Davlat va fuqarolik jamiyati hamkorligi

- *Muloqot platformalari:* Davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasida muntazam muloqot platformalari, masalan, inson huquqlari bo'yicha milliy forumlar tashkil etilishi kerak.

- *Mahalla tashkilotlarining roli:* Mahalla tashkilotlari inson huquqlari masalalarida faol ishtirok etishi uchun ularning huquqiy vakolatlari kengaytirilishi va mustaqilligi oshirilishi zarur.

- *Xalqaro tajriba almashinuvi:* O'zbekiston fuqarolik jamiyati institutlari xalqaro tashkilotlar (masalan, BMT, OSCE) bilan hamkorlikni kengaytirishi kerak.

Jahon tajribasi fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlari sohasida mustaqil va faol ishtirok etishi demokratik tuzumning muhim ko'rsatkichi ekanligini ko'rsatadi. Masalan, AQSh va Germaniyada NNTlarning mustaqilligi qonunchilik orqali ta'minlanadi, bu esa ularning inson huquqlari himoyasidagi samaradorligini oshiradi. O'zbekistonda esa fuqarolik jamiyati institutlari hali to'liq mustaqil emas, ammo 2016-yildan keyingi islohotlar bu sohada ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Rossiya va Xitoy tajribasi esa qattiq davlat nazorati fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlari sohasidagi faoliyatini cheklashini ko'rsatadi.

O'zbekistonning o'ziga xos jihati sifatida mahalla tashkilotlarining inson huquqlari sohasidagi roliga alohida e'tibor berish lozim. Mahallalar ijtimoiy muammolarni hal qilishda muhim vosita bo'lsa-da, ularning huquqiy vakolatlari va mustaqilligi cheklangan. Xalqaro tajribadan foydalanib, mahalla tashkilotlarini inson huquqlari sohasida faolroq institutga aylantirish mumkin, masalan, ularni gender tengligi va bolalar huquqlari masalalarida ta'lim dasturlariga jalb qilish orqali.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Fuqarolik jamiyati institutlari inson huquqlarini ta'minlashda davlat va shaxs o'rtasida muhim vositachi sifatida xizmat qiladi. Jahon tajribasi fuqarolik jamiyati institutlarining mustaqilligi va qonunchilik bilan qo'llab-quvvatlanishi inson huquqlari himoyasining samaradorligini oshirishini ko'rsatadi. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari mustaqillikdan keyin rivojlana boshladi, ammo byurokratik to'siqlar va davlat nazorati ularning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishga xalaqit beradi. 2016-yildan keyingi islohotlar va 2023-yilgi Konstitutsiya islohati fuqarolik jamiyati institutlarining faollashuviga zamin yaratdi, lekin mustaqillik va moliyaviy barqarorlik masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda. Taklif qilingan yondashuvlar – qonunchilikni takomillashtirish, imkoniyatlarni kengaytirish va davlat bilan hamkorlikni mustahkamlash – O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining inson huquqlarini ta'minlashdagi rolini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
2. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press.
3. United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*.
4. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR). (1966). United Nations.
5. European Convention on Human Rights. (1950). Council of Europe.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (1992, 2023-yilgi tahrir). Toshkent.
7. O'zbekiston Respublikasi Qonuni "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida". (1999).
8. O'zbekiston Respublikasi Qonuni "Mahalla to'g'risida". (2021).
9. Adliya vazirligi. (2023). *Nodavlat notijorat tashkilotlar bo'yicha hisobot*.
10. CIVICUS. (2023). *Monitor Tracking Civic Space*.
11. Anheier, H. K. (2014). *Nonprofit Organizations: Theory, Management, Policy*. Routledge.